

АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИХ АСПЕКТІВ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Кожна країна розробляє власну стратегію для укріплення могутності та подальшого свого розвитку, незалежно від політичного курсу.

Поняття стратегії (з грец. *strategia* – військо і *taktika* – мистецтво шиккування війська [1]) неможливо розглядати в якомусь вузькому аспекті. Тільки у сукупності багатьох напрямків стратегії можливе досягнення розвитку країни. Деякі з них – це стратегія військова, політична стратегія, які достатньо взаємопов'язані між собою. Політична стратегія це по-перше геополітика.

Геополітика (від грец. *geo* – Земля і *politike* – мистецтво управління державою) – політична концепція, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення.

Геополітика – це відносно самостійна галузь сучасних наукових знань. Геополітика оперує великомасштабними географічними поняттями, пов'язана з вивченням макрополітичних процесів.

Дослідження закономірностей впливу географічних факторів на стратегію держави дозволяє виробляти достатньо стійку систему понять та поглядів на можливий розвиток подій у світі, а також всередині країни.

Це, в свою чергу, дає можливість оцінювати безпеку з точки зору співвідношення глобальних, світових політичних процесів з внутрішніми проблемами держави.

Найважливішою методологічною проблемою в теорії геополітики є проблема постійних та змінних величин, що є підставою для «взаємного перетину» геополітичного та системного методів аналізу. Для геополітики головне значення має характеристика постійного (стабільного) порядку. До постійних величин відносяться, у першу чергу, розташування держави (континентальне, острівне або прибережне), розміри її території, тип комунікацій, ландшафт, клімат тощо.

Основний принцип класичної геополітики сформований Ф. Ратцелем, полягає в тому, що для вироблення оптимальної військової стратегії держави першорядне значення мають не політичні або ідеологічні мотиви, які є короточасними та постійно змінюються, а стабільні величини, які визначаються просторово-географічним виміром країни [2]. Відповідно безпека держави визначається факторами постійного (стабільного) порядку: розташуванням країни відносно суші та світового океану, розміром її території, ландшафтом.

Тільки врахування усіх компонентів дає змогу визначати реальні можливості держави по забезпеченню своєї безпеки.

За твердженням американського соціолога С. Хантингтона, цивілізаційні відмінності, які створювались століттями «не зникнуть у майбутньому» у зв'язку з тим, що «вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями та політичними режимами».

В сучасній теорії геополітики простежується тенденція включення цивілізаційних аспектів взаємодії людського суспільства до загальної системи глобального геополітичного будівництва. Геополітика встановлює певний зв'язок між географічним положенням країни та культурно-цивілізаційним розвитком, властивим для даного суспільства, народу, нації. З точки зору геополітики, тип локальної цивілізації визначає характер географічного простору.

Найважливішим законом геополітики є твердження, що розташування країни відносно суші та моря визначає історію держави, впливає на її економічний, політичний та культурний розвиток, міжнародне положення, диктує відповідну військову стратегію.

Розраховуючи на довгостроковий термін стратегія має бути зорієнтована на короткострокові (близько 5 років), середньострокові (до 20 або близько 20 років) та довгострокові (більше 20 років) перспективи. Вказані стадії необхідно розглядати не як ізольовані одна від одної, а як частини єдиної системи. Перша стадія повинна плавно та поступово переходити до другої, а друга, відповідно, до третьої. Таке положення потребує вироблення геостратегічної інтуїції та ретельно продуманого вибіркового використання ресурсів [4].

Картина світу або стан державних кордонів постійно змінюється. Одні держави розширюють свої кордони, інші, втрачаючи життєву енергію, поступаються частиною своєї території, треті взагалі зникають з політичної карти. Крім закону просторового росту за Ф. Рацтемом [2, с. 84], існують інші геополітичні закономірності, які змінюють світ.

До них, в першу чергу, необхідно віднести геополітичні процеси. Якщо ми звернемося до історії Нового часу, який починався відкриттям Америки (1492 р.), то такими процесами були великі географічні відкриття, в результаті яких створювались колонії та колоніальні імперії, процес деколонізації, який став основою формування нових незалежних держав, війни та післявоєнний перерозподіл світу державами-переможцями, крах імперій та розпад федерацій призводив до створення національних держав. Сукупність всіх виняткових геополітичних процесів, які змінюють політичну карту світу і визначає світовий геополітичний процес.

Можливо розглядати геополітичний процес до нового часу у такій періодизації:

- епоха домінування Давньої Греції в V ст. до н.е. (перемога у греко-перських війнах, яка закріплена Калієвим миром 449 р. до н.е.) – II ст. до н.е. (поразка у боротьбі з Римом);

- епоха домінування Давнього Риму II ст. до н.е. (перемога у Римсько-Македонських війнах, включення Греції до складу Римської імперії 149 р. до н.е.) – V ст. н.е. (падіння Римської імперії);

- епоха домінування Візантії V ст. – XVст. (падіння Константинополя в 1453 р.).

Новий час геополітики розділяють на Тордесильську епоху, яка закріпила розподіл світу між Іспанією та Португалією (1494 р.), Вестфальська епоха, яка тривала після Тридцятилітньої війни (1648 р.), Венську епоху, яка мала місце після розгрому Наполеона (1815 р.), Версальську епоху, яка закріпила підсумки першої світової війни (1919 р.) і потсдамську або Ялтинську епоху, яка склалась після Другої світової війни.

Перші три епохи (домінування Греції, Риму та Візантії) визначили великий вплив на напрямок та темпи початкового культурного розвитку усіх сучасних європейській націй.

Всього з початку Нового часу, тобто з відкриття Америки (1492 р), можливо виділити 11 геополітичних картин світу.

Змістом Тордесильської геополітичної епохи був колоніальний розподіл світу між Португалією та Іспанією. На даному етапі змінились дві геополітичні картини світу. Перша – протистояння між Португалією та Іспанією. Друга - протистояння Іспанії та Голландії.

Наступна геополітична епоха була зафіксована Вестфальським договором 1648 р. Вона також розподілилась на дві картини світу: боротьба Англії з Голландією проти Англії до ряду великих держав. Четверта картина миру – англо-французьке протистояння. Наступні геополітичні зміни привели до нової міжнародної системи, яка зафіксована Венським договором 1815 р. Великобританія переважала на морі, Росія домінувала на Європейському континенті.

Після Кримської війни 1854 – 1856 років світ визначала шоста картина, суть якої – багатополосний «Концерт» європейській держав, котрий поступово трансформується у сьому картину: «Антанта проти Тройственного союзу».

Наступна геополітична епоха починається з Версальського договору 1919 року, котра також має дві картини. Після закінчення війни домінували країни-переможці: Великобританія, США, Франція, Японія. Германія, Італія та Росія були виведені з числа великих держав, а Австро-Венгрія та Османська імперія взагалі зникли з політичної карти. Це була восьма картина багатополарного світу, котра існувала до середини 30-х років, поки не набули військово-економічної популярності країни: німеччина, Італія, Росія та поки світ не набув нової блокової конфігурації.

Дев'ята картина світу виявляла протистояння Антиконтинентального пакта (Германія, Італія, Японія) та Атлантичного договору (Великобританія та США), якій підтримали Франція та СРСР.

Після Другої світової війни в Ялтинську епоху існували дві політичні картини світу. Десята виявляла собою блокове протистояння НАТО та Варшавського договору, тобто біполарний світ, а одинадцята – новий світовий порядок, якій склався по закінченню холодної війни. [5].

В Росії військова геополітична школа більш знайома під назвою мілютінської, яка виникла в кінці XIX ст. Д.А. Мілютін став батьком

російської геополітики, оскільки вперше визначили як самостійну науку (Мілютін назвав її військовою статистикою). В 1846 році він іздає свою знамениту роботу «Критическое исследование значения военной географии и военной статистики», [6] котра визначає методу геополітичного дослідження. Мілютінська методика, яка удосконалювалась у деяких частковостях була незмінною в основі.

За 20 років Д.А. Мілютін створив корпорацію офіцерів Генштабу та сформував в неї міцну геополітичну школу. Сотні офіцерів – геополітиків займалися практичною та теоретичною геополітичною діяльністю на всієї території Євразії, досліджували Африку та Латинську Америку.

Видавались сотні геополітичних праць. Необхідно звернути увагу, що серед учнів Мілютіна були: Куропаткін – військовий міністр, Корнілов – верховний головнокомандувач, Колчак – «верховний правитель Росії», Маннергейм – президент Фінляндії.

Без сумніву цікаві роботи М.М. Обручева, який з початку 1873 року подав до Генерального штабу стратегічну записку «Соображения об обороне России». [7] З початку записки він писав: «Все европейские державы одинаково проникнули желанием мира, но в то же время все продолжают развивать свои вооружения, усиливают кадры и резервы армий, подготавливают быструю их мобилизацию, устраивают новые крепости и стратегические линии железных дорог. Сохраняя мир, все готовятся к войне. Поэтому и мы должны неотложно принять меры к ограждению безопасности империи, тем более, что нынче переход от мира к войне совершается так сказать мгновенно».

Геополітична проблематика на Заході в її сучасному вигляді формувалась з другої половини XIX ст. Наукове поняття «геополітика» вперше застосовано наприкінці XIX ст. шведським професором історії та політології Рудольфом Челленом: «геополітика вивчає державу, яка розглядається як географічний організм, або як просторове явище, тобто землю, територію, простір, або точніше, як країну. [8]

Предметом класичної геополітики є військова та економічна могутність, її реалізація та використання у професії, у даному випадку найбільш адекватним засобом її реалізації виявляється війна. Війна – це вища форма перевірки співвідношення сил, за допомогою якої держава може реалізувати власні геополітичні цілі: заволодіти територією, яка відповідає її амбіціям, поширити свої кордони, створити імперію.

Видатним спеціалістом в галузі військової стратегії був пруський генерал та військовий теоретик Карл фон Клаузевиць. За думкою Клаузевица, значенням війни ні є бій в якому досягнута перемога, а реалізація політичних цілей держави (зберегти незалежність, поширити територію, примусити противника признати вищість переможця). [9] Клаузевиць належить до до індустріальної епохи. Перші війни індустріальної епохи пов'язані вже з використанням залізничного транспорту, друга половина XIX ст.. (Громадянська війна в США 1861-1865 років; франко-пруська війна 1870-1871 років). Розвиток геополітики – стимульоване суперництво країн за

володіння ресурсами (територія, сировина), прискоренням технічного прогресу та змістом потреб в різних продуктах (вугілля, залізо).

Зверталась увага також на морські комунікації. Адмірал А.Т. Мехен писав: «Море володіє особливостями великої дороги, точніше великого поля, яке нікому не належить, де пересікається велика кількість доріг, які забезпечують рух в різних напрямках. Ці дороги, так звані торгові шляхи» [10]. Виходячи з цього Мехен визначає найважливіші цілі кожної морської країни: контроль портів, баз, за наявності яких флот має можливість рухатись по морях та океанах. «Могутність на морі визначає перед усім володіння стратегічними пунктами, але саме могутність виявляється при наявності сильного військово-морського флоту» [11]. На думку видатного англійського мореплавця В. Рейлега, «Хто тримає в своїх руках морські шляхи, той тримає світову торгівлю та всі багатства світу, хто тримає в своїх руках багатства світу, той виявляється владикою світу» [11].

З початку ХХ ст. інший підхід розробив сер Хелфорд Маккіндер. Він визначав, що могутність залежить від міцності позицій на суші. Заслуга Маккіндера полягає в тому, що він встановив взаємозв'язок між географією та історією. З одного боку, історія не може існувати окремо без географії, зовні континентів та океанів, долин, гір та інше. З іншого боку історія постійно перебудовує географію дякуючи появі нових технічних та економічних можливостей.

Основну частину поверхні земної кулі (9/12) займають моря та океани. Атлантичний, Індійський, Тихий, Північний Льодовитий океан, які являються складовими частинами єдиного Світового океану. Останні три дванадцяті поверхні Землі, суша, з котрої дві дванадцяті надходять до світового острова (World Island), якій включає до себе Європу, Азію та Африку. Останню дванадцятю частину складають периферійні острови Північна та Південна Америка та Австралія. Таким чином визначається перше протиріччя між сушею та морем. Виникає питання, яке хвилювало всі імперії, у тому числі Британську імперію: якою частиною світу необхідно володіти, щоб контролювати всю земну кулю. Виникає поняття «heartland», серце світу. Мова ведеться про «Північ та центр Євразії», тобто простір від Арктики до пустелі Середньої Азії. Також розглядається інший «heartland» який розташований на Півдні, в Африці, на північ від Сахари. Він також являється важливим перехрестям міжнародних шляхів сполучень й дозволяє контролювати Аравійський півострів, Індійський океан та Південну Атлантику. Таким чином, Маккіндер бачить Землю. Він знаходить приклади постійних протиріч між сушею та морем: Спарта та Афіни, Рим та Карфаген, Франція та Великобританія та ін. в той час він виділяє фактори, які сприяють зміні: технічний прогрес призвів до значного поширення сфери конфліктів й поступовому їх розповсюдженню на всю планету.

В 1938 році Ніколас Джон Спайкмен в статті «Географія та зовнішня політика» зазначає, що географія є «... важливим фактором який визначає зовнішню політику, оскільки даний фактор є більш постійним... Дійсно, географічні характеристики держав залишаються відносно стабільними та

незмінними, географічні спрямованості держав не змінюються на протязі багатьох століть. Світ ще не досягнув такого стану, коли кожна держава спроможна задовольняти свої потреби не вступив до конфлікту з іншими державами, ця спрямованість неминуче породжує тертя в міжнародних відносинах. Таким чином, географія несе відповідальність за значну кількість війн, котрими відмічена світова історія. [12, с. 34]

Спайкмен відкидає географічний детермінізм Ф. Ратцеля. Він вважає, що кожна держава проводить ту політику, яку диктує її «географія».

Наприклад, Великобританія є островом середніх розмірів, з обмеженими сільськогосподарськими можливостями, розташоване на кордоні континенту та захищене від загрози від нього. Тому вона змушена забезпечити свою безпеку та свою могутність на морях, за допомогою свого морського флоту. В той час Німеччина, яка знаходиться у центрі Європейського континенту між Францією та славянським світом, має лише вузький прохід до моря. Цим пояснюється думка німців, яка з'явилась в кінці XIX та першій половині XX ст., що їх країна, яка стала в 1871 році єдиною державою, знаходиться в оточенні своїх сусідів, які прагнуть її задушити. Логічно, що Германія стала вимагати для себе додатковий життєвий простір.

Як свідчить історія, що було об'єднано, може розпастися на складові (наприклад Польща була стерта з карти Європи в результаті поділу цієї країни в 1772, 1793 та 1795 роках; розпад Югославії, а потім Радянського Союзу на початку 90 рр.). Навпаки, країни які були розколоті, можуть об'єднатися в великі держави (Німеччина та Італія в 1860-70 рр.). В окремих випадках історичні події здатні докорінно змінити державні кордони (наприклад доколоніальна Африка, яка була поділена між окремими народами та імперіями, була знову поділена між колоніальними державами, а потім визволившись, країни успадкували ці кордони від колонізаторів).

Геополітична ситуація схильна до кардинальних змін. Починаючи з XVI ст. колоніальне суперництво Європейських держав розповсюдилось практично на всю земну кулю. Після появи на озброєнні в ряді країн ракетно-ядерних засобів, деякі американські вчені почали обговорення доцільності геополітичного підходу до міжнародних відносин в епоху ядерної зброї протистояння Схід-Захід. Мова йде про виникнення геополітичних схем «поліцентричного світу».

С.Б. Коен розподілив світ на два регіони: геостратегічні та геополітичні. Геостратегічні регіони характеризуються спільністю господарства системи комунікацій, ідеології. Геополітичні регіони поділяються на геополітичні райони з ознаками спільності образу життя, історичними та культурними зв'язками, потоком міграцій та географічної близькості. [14]

В 1991 році Коен модернізував свою класифікацію геополітичних регіонів. В рамках «океанічного» стратегічного регіону він виділив чотири зони: Англо-Америка та Карибські країни; Європа та країни Магіріба; Південна Америка та південна Африка; острівна (офшорна) Азія та Океанія. В рамках континентальної зони він виділив два регіони: Хартленд (країни СНД); Східна Азія. Окрім цих регіонів, виділяється Південна Азія, як

особлива географічна сфера. Відповідно за даною схемою Коен визначив п'ять основних центрів світу (держави першого порядку): США, Росія, Китай та Європа, які визначають свої геополітичні регіони. Інші політичні регіони визначають держави другого порядку (Індія, Бразилія, Нігерія). [14] Наприкінці 40-х років Радянський Союз та Сполучені Штати Америки вступили в глобальну боротьбу, ставкою якої була вся земна куля. За розумінням Грея, Радянський Союз поступово поширював сферу свого впливу, «продвигал свої пешки», захоплюючи важливі опорні пункти. Східна Європа після другої світової війни, Китай в 1949 році, Єгипет, В'єтнам та Куба в 50-х роках. Грей робить наступні висновки, американо-радянський антагонізм відображає в другій половині ХХ ст. вічне протистояння моря та суші, протистояння rimland (США, Західна Європа, приморська смуга Азії) та heartland (радянський блок). З точки зору Грея, ракетно-ядерна зброя викликала революцію відносно масштабів часу та показників рушійної сили. Зараз стратегію оперують ні тоннами, часами та добами, а мегатоннами та секундами. Але зміни масштабу, які викликали стиснення простору та часу, не усунули геополітичні реалії. На протязі десятиріч протистояння Схід-Захід, Радянський Союз та Сполучені Штати усвідомлювали, що застосування ядерної зброї приведе до апокаліпсису та надасть незворотної шкоди людям. Цим пояснюються геополітичні зіткнення в тому, чи іншому регіоні (наприклад берлінська криза в Європі, корейська та індокитайська війни в Азії). Грей рекомендував рішуче боротися з будь-якою спробою об'єднати heartland та rimland під одним керівництвом. Отже, Сполучені Штати Америки повинні були протистояти експансії Радянського Союзу, яким би не був його напрямок. [11, с. 45]

Геополітика, основи якої були розроблені в першій половині ХХ ст. Маккендером та Хазехофером, була спрямована на забезпечення перемоги у війні, тобто в боротьбі за контролювання певним простором. Поява ядерної зброї внесла в цю проблематику певні корективи:

а). Війна виявляється неможливою в тих формах, котрі були властивими попереднім світовим конфліктам. В зв'язку з великою руйнівною силою сучасної зброї, ядерні держави не можуть наносити один одному масовані фронтальні удари, як це робилось у часи першої та другої світових війнах, так як це приведе до взаємного знищення сторін які воюють. Звідси виникли поняття рівноваги страху або лякання. Мова більше не ведеться про захоплення чужого простору або про досягнення перемоги у результаті маневру. Необхідно підтримувати рівновагу сил ядерних держав перш за все США та СРСР;

б). Існує думка, що простір, відстані, природні перешкоди та перевага рельєфу втратили своє стратегічне значення, оскільки ціль на землі може бути враженою через декілька хвилин після її запуску. Однак це не зовсім так.

Простір в багатьох випадках зберіг своє значення у війні. Розміри Сполучених Штатів Америки, великі простори Радянського Союзу надають великі можливості для прихованого розміщення зброї, ніж території середніх

держав з великою густотою населення.

Крім того, простір уявляється різноманітним: наприклад, океани надають можливості атомним підводним човнам майже повну невразливість, особливо в порівнянні з ракетами наземного базування.

В 50-60-х рр. Сполучені Штати (в Кореї та Індонезії) та Радянський Союз (перед обличчям Китаю) усвідомили, що використання ядерної зброї виявилось практично неможливим. Ядерна зброя дозволяє зробити великі руйнування на території противника, але той хто його застосовує, навіть якщо він сам не має ризику підпасти під відповідний ядерний удар, виявить себе в очах світової громадської думки звинуваченими в актах сліпого, ірраціонального насилля, яке позбавлено політичної логіки.

Цим пояснюється той факт, що за роки протистояння Схід-Захід уся територія земної кулі використовувалась як поле непрямих зіткнень між США та СРСР, дякуючи створенню військових баз та заключенню союзів про військову допомогу з різними державами третього світу.

Свобода та міць можуть матеріалізуватися тільки в просторі. Великі досягнення науки та техніки кінця ХХ ст. дозволили скоротити відстані ущільнити час. Але людина продовжує життя в просторі, він підтримує відносини з іншими людьми. Підвищена мобільність не усуває прихильності до визначеного міста в просторі. Звідси постійні протиріччя між духом та протистоянням котрі ускладнюються, але не усуваються внаслідок технічного прогресу.

Останнім часом продовжується прагнення деяких держав зберегти себе в ролі наддержав, визначати зони своїх життєвих інтересів, що здебільшого призводить до локальних війн та військових конфліктів. Тільки розумні дії сучасних політиків здатні зберегти мир на планеті та забезпечити її майбутній розквіт.

1. Політичний енциклопедичний словник за редакцією Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К.: Видавництво «Генеза», 1997. – С. 67, 340. 2. Ратцель Ф. Народоведение. // Человечество как жизненное явление на земле. – М., 1901. 3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. // Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 35. 4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1998. – С. 234. 5. Исаев Б.А. Мировой геополитический процесс и место России в нем (матер. конференции «Геополитическая доктрина России: реалии и проблемы выбора»). 6. Морозов Е. Геополитика в ее историческом развитии // Армия. – 1998. - № 3. – С. 45-47. 7. Зайончковский П.А. Военные реформы. – М., 1952. – С. 280-288. 8. Гаджиев К.Э. Геополитика. – М., 1952; Kjellen R. Dix Staat alslebensform. – 1996. 9. Клаузевиц К. О войне. – М., 1990. – Т. 1. – С. 23. 10. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на французскую революцию и империю (1793-1812). – М., Л., 1940. 11. Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику. – М., 1996. – С. 25-26. 12. Коэн С. Провал крестового похода США и трагедия посткоммунистической России. – М., 2001.